

Türk Romanında İttihat ve Terakki Cemiyeti

The Union and Progress Society in Turkish Novel

Öztekin DÜZGÜN¹

Özet

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin icraatları ele alınırken dönem koşullarına bakmak yeterli görülebilir. Fakat Türkiye'deki okurların ezici çoğunluğu, tarihi olayları kurmaca metinlerden öğrenmektedir. Kurmacada anlatılan tarihi olayların akademik tarihle örtüşüp örtüşmediği merak konusudur. Cemiyetin yazar tarafından algılanışı, onun cemiyete bakış açısını belirler. Aynı olayların farklı bakış açılarıyla anlatılması farklı ideolojik tutumlardan kaynaklanabilir. Kurmacada kullanılan tarihi bir oluşum olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu anlamıyla bir örnek oluşturup bizi genel bir kanıya götürebilir.

Anahtar Sözcükler: Popüler Tarih, Tarihi Roman, İttihat ve Terakki Cemiyeti

Abstract

When considering the actions of The Committee of Union and Progress, it may seem enough to look at the conditions of the time period. But in Turkey, overwhelming majority of readers learn historical events from fictions. There has been a curiosity about whether it coincides with the academic researches. Writer's point of views defines the perception of the committee. Explaining the same events from different perspectives may be based on different ideological attitudes. As a historical formation used in fictions, The Committee of Union and Progress can be an example and lead us to a general opinion.

Keywords: Popular History, Historical Novel, The Committee of Union and Progress

---

¹ Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, oztekinduzgun@gmail.com

GİRİŞ

Tarih, birçok araçla aktarılabilir. Bu aktarım araçlarından biri de romanlardır. Son dönemlerde tarihi romanlara artan ilgi, roman-tarih ilişkisini güçlendirmiştir. Tarihi metinler, hakikati anlatma mecburiyetindedir. Fakat romanlar, yazarın muhayyilesiyle ortaya çıkmakta olup tarihi bir gerçeklik sunma mecburiyetinde değildir. Dolayısıyla yazarın ideolojik tutumu, anlattığı dönemi algılama biçimi romanına sirayet edecektir. Bu çalışmada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin romanlar nezdinde nasıl ele alındığına odaklanacağız.

Kurmaca metinler tahkiye içerir. Romancının tahkiye içeren metni, sanatsal metindir. Kimi romancılar, tarihi olaylardan yola çıkarak roman yazabilirler. Bu metnin hakikat içermemesi doğaldır. En azından romancının böyle bir iddiası yoktur. Kimi romancılar ise tarihi olayları birebir romanına yansıtmak ister. Fakat bu, yine de romancının muhayyilesiyle oluşacak bir kurmaca metin olur. Bu metinler, öğretici metinler içerisinde değil, sanatsal metinler içerisinde değerlendirilir. Tarihi öğrenme kaynaklarından biri olarak romanların belirlenmesi, okuru bir hataya sürükler. Zira romanda anlatılan olay, tarihin değil, romancının hakikatidir. Tarihi, roman gibi kurmaca metinlerden öğrenme alışkanlığı, belki de toplumun bilimsel metinlere olan uzaklığından ve hikâye dinleme alışkanlığından kaynaklanmaktadır. Romanla ortaya çıkan hakikate inanmak, okuru hataya sürüklediği gibi romancıya 'tarihçi' misyonu yükleyecektir. Dolayısıyla durum karmaşık bir hal almış olacaktır. Hâlbuki bir dönem romanı, o dönemin ruhunu yansıtacak bir metin olarak değerlendirilmelidir. Tarihçinin dönemin ruhunu rahat bir şekilde algılamak için başvuracağı kaynaklardan olmalıdır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni konu alan romanlara baktığımızda, iki zıt kutbun olduğunu görmekteyiz. İttihatçılar 'kahraman' ya da 'hain' görülebilmektedirler². Bu denli kesin yargılar dışında kalan kimi algılar da mevcuttur. Bizim odak noktamız ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin algılanışındaki dönüşümleri yazarlar ve dolayısıyla toplum nezdinde anlamaktır.

I. Meşrutiyet, Mebusan Meclisinde yaşanan tartışmalar ve Osmanlı-Rus Savaşı gerekçesiyle II. Abdülhamit tarafından meclisin tatil edilmesiyle kaldırılmıştır³. I. Meşrutiyet'i ve ilk Türk Parlamentosu olan Meclis-i Mebusan'ın açılması, tam olarak fikir birliği kuramamış olsalar ve sonradan dağılsalar da Yeni Osmanlıların eserleri olmuşlardır⁴. Sonraki süreç, herkes tarafından 'istibdat' olarak nitelenecektir. Bu sürecin yönetici konumunda II. Abdülhamit varken, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan ve devam eden süreçte

² Şirin 2018, s. 257-277.

³ Kuran 2000, s.24-30.

⁴ Armaoğlu 1997, s.594.

varlığını gittikçe hissettirecek olan İttihat ve Terakki Cemiyeti de yönetici rolüne soyunmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni konu alan romanlara genel bir bakış sergileyerek romancılar şahsında İttihatçıların algılanışını konu edeceğimiz bu çalışmada, İttihat ve Terakki'ye dair yeni bir iddia ortaya atmak niyetinde değiliz. Cemiyetin kuruluşu, gelişimi ve feshi üzerine yapılan çalışmalar ışığında, romanlara yansıyan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihsel bir zemine oturup oturmadığını irdeleyeceğiz.

JÖN TÜRKLER VE ROMAN

Edebiyat, şiir gibi coşkuya bağlı, hikâye gibi olaya bağlı birçok metin türünü içerisinde barındırmaktadır. Romanın edebiyat sahasında kullanımı, kapitalist üretim tarzına geçişle yaygınlaşmıştır. Burjuvazi, siyasal hayatta hüküm sürmeye başladığında birey olgusu ön plana çıkmıştır. Bu bireyselleşme sürecinin metinlere yansıdığını ve devamında bireyin anlatımına indirgenen durumun burjuvazinin temelini anlamaya çalışan okumalarla ortaya atılabildiğini; nihayetinde romanın da insanın siyasallaşması sürecinin bu noktasında ortaya çıktığını görebiliriz. Tam bu noktada Jön Türk hareketine bakmakta yarar vardır. Jön Türk, Batı orijinli bir harekettir ve aynı zamanda bir orta sınıf burjuvazi hareketidir⁵. Bu hareketin ve devamında İttihat ve Terakki'nin algılanışı, Batı merkezli okumalar üzerine oturduğu ve kendi var oluşlarının da yine Batı merkezli teşekkül edildiği ortadadır. Jön Türk, eskiye karşı yeniye, dinin toplumdaki rolüne karşı bilimi savunan ve yeni ilişkiler sistemi arzulayan bir birleşimdir⁶. Dolayısıyla aslında İttihat ve Terakki, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasının önemli bir bileşenidir ve ortaya attığı düşüncenin olgunlaşmasıyla oluşan bir devlet sisteminin nedenleri arasında değerlendirilebilir. Böyle bir paydanın romanda kullanımı rastlantı değildir.

Jön Türkler, Tanzimat dönemi ve sonrasına denk gelen süreçte, aslında *aydınlatmaya* çalıştığı 'halk'tan, 1900'lü yılların başlarında artık umudu kesmiş durumdadır. Halk ve ülke için gerekli olan ihtilalin yapılamaması, Jön Türkleri, bu ihtilali gerçekleştirecek tarafa, askeriye yöneltmiş ve silahlı gücü kullanmak istemişlerdir. Bunun yanında bu dönem, ülkedeki elitleşmenin salt siyasal açıdan gerçekleştiği bir dönemdir. Avrupa'daki entelektüel elitlerin dışında, salt siyasal alanda elitleşmenin sonucu olarak politik hayatın her zamankinden aktif geçeceği noktası da önemlidir. Jön Türklerin düşünceleri, II. Abdülhamit'i

---

⁵ Tunaya 1989, s.153.

⁶ Hanioglu 1966, s.72.

hal'etmek ve yerine başka birini koyarak meşruti bir yönetim anlayışını benimsemekte birleşiyordu. Sadece bu düşüncelerle istenen noktaya varılamayacağını Dr. Abdullah Cevdet'ten başka birinde göremiyoruz. Tanzimat dönemi aydının kapıldığı romantik anlayışta yer alan milli tarihle bağ kurma anlayışı, Jön Türklerde realist bir paydaya evirilmiş ve askeri erkân ile komitacılık ön plana çıkmıştır. Daha sonradan geliştirilen Türkçülük akımı, birçok bakımdan Osmanlıcı olan Jön Türklerin siyasi konjonktüre ayak uydurma ve genel politik atmosferden yararlanma gibi itkilerinden doğmuştur⁷.

1908 yılından günümüze kadar olan süreçte Jön Türkleri konu alan birçok roman vardır. Bu romanlarda Jön Türk hareketinin doğuş nedenleri ile hareketin evirildiği noktalar, karakterlerin yaşamları üzerinden anlatılır. Yazarların dönemle ilgili söz söyleme ihtiyaçlarını romanları vesilesiyle gerçekleştirdiklerini görebiliriz. Yine bu romanlarda hayali kişilerle birlikte Jön Türk hareketinde aktif olarak yer almış kişiler de romanların şahıs kadrolarında bulunmuşlardır. Örneğin Ahmet Rıza, Dersaadette Ezan Sesleri romanında, romanın başkışisi Abdi Bey'e bazı görevler verir⁸. Jön Türk hareketinin romanlara yansımaları, yakın geçmişe olan ilgiyi diri tutması hasebiyle de önemlidir.

GENEL HATLARIYLA İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ

Çok uzun zamandan beri tartışma konusu olan ve 'istibdat' olarak anılan II. Abdülhamit'in yönetimi, cumhuriyet reformizmine II. Abdülhamit'i idealize ederek tepki gösteren çevrelerce benimsenirken, ilk olarak Bernard Lewis tarafından dikkat çekilen ve Tanzimat'la arasında yer alan bir süreklilik olarak da kavranmıştır. Bu konuda çalışanların başında gelen Stanford Show, II. Abdülhamit dönemini 'Tanzimat'ın en üst noktası' olarak tanımlamaktadır⁹.

Batı etkisinin yönetici elit dışında bir kitleye ulaşması, açılan yeni okullar vesilesiyle olmuştur. Alt tabakadan öğrencilerin olduğu bu okulların ve mezunlarının sayısı gün geçtikçe artmaktaydı. Bunun yanında II. Abdülhamit yönetimi, aydınları hiçbir zaman yanına çekmeyi başaramamış ve aslında manevi bir aydın krizi, 'istibdat' söylemini güçlendirmiştir. Bu istibdada yönelik ilk eylemi, 1878'de ünlü Genç Osmanlılardan Ali Suavi yapmıştır. Anayasanın askıya alınmasından kısa bir süre sonra eski padişah Murat'ı kurtarmak ve tahta

⁷ Mardin 2008, s.305-312.

⁸ İlhan 1998.

⁹ Zürcher 2003, s.29.

çıkarmak adına Çırağan Sarayı'na düzenlediği baskında başarısızlığa uğrayan Ali Suavi, polis tarafından öldürülmüştür¹⁰.

İttihat ve Terakki Cemiyeti bir başka adla 1889 yılının Mayıs'ında¹¹ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencilerinden Ohrili İbrahim Temo, Harputlu¹² Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmed Reşid, Bakülü Hüseyinzade Ali ve Diyarbakırlı İhsak Sukuti tarafından gizli bir cemiyet olarak kurulmuştur¹³. Konyalı Hikmet Emin ve İsmail Bey'lerin de kurucular arasında yer aldıkları söylenmektedir¹⁴. Bu cemiyeti kuran gençler, ülkenin içinde bulunduğu durumu kabul etmemekte diretmek, ülkenin gidişatının tek bir şahsın idaresinden kaynaklı rahatsız oldukları düşüncesini paylaşmak ve bu nedenle meşrutiyeti ülkede tekrar uygulamaya koymak istemişlerdir¹⁵. Kurdukları bu gizli cemiyetin adını ilk olarak İttihad-ı Osmani olarak belirlerler¹⁶. 'Birleşmek'¹⁷ manasına gelen 'İttihad' kelimesinin yanına Paris'te bulunan Ahmet Rıza'nın önerisiyle 'ilerlemek'¹⁸ manasına gelen 'Terakki' sözcüğü de eklenmiştir¹⁹. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu asıl adını, yoğun bir şekilde yazıştıkları ve aslında danıştıkları Ahmet Rıza'nın önerisiyle değiştirir. O dönem Paris'te bulunan Ahmet Rıza, pozitivist fikirlere sahip olması gerekçesiyle cemiyetin genç mensuplarına, ne yapmaları konusunda fikir verirken öncelikle örgütün adını Agust Comte'un ünlü ibaresi olan 'Nizam ve Terakki'²⁰ olarak değiştirmeyi önerir. Cemiyet üyeleri aşırı pozitivist görüntünün problemlili olabileceği görüşünde karar kılarlar. Tartışmalardan sonra Ahmet Rıza'nın önerdiği 'gelişme-ilerleme' manalarına gelen 'Terakki' kelimesi ile kendilerinin cemiyet adını belirledikleri 'birleşmek' manasına gelen 'İttihad' kelimelerini yan yana getirerek İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak cemiyet adını belirlerler²¹. Cemiyetin bu kuruluş dönemindeki varlığı, Mekteb-i Tıbbiye'nin bahçesinde yapılan toplantılardan ibaret olduğu söylenebilir.

¹⁰ Zürcher 2003, s. 29.

¹¹ Ramsaur 1972, s. 30.

¹² Kimi kaynaklara göre Arapkir, örnek için bkz. İnan 1978, s.116.

¹³ Kuran 2000, s. 45. Kuran'ın kitabında 1892'ye tarihlendirilmiş olan kuruluş, sonrasında çıkan metinlerde 1889 yılı işaretli olduğundan kuruluş yılı olarak 1889 yılı imlenmiştir.

¹⁴ İnan 1978, s. 116-117.

¹⁵ Kuran 2000, s. 45.

¹⁶ Tunaya 1989, s. 7.

¹⁷ Güncel Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bcc654c3c3270.20903762

¹⁸ Güncel Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bcc655346c0a8.09387294

¹⁹ Hanioglu 2013.

²⁰ Fransızca: ordre et progres

²¹ Hanioglu 2013.

Cemiyetin kuruluşta 39 maddelik bir kuruluş beyannamesi olduğu düşünülmektedir²². Cemiyetin amacını da içeren bu beyannamenin ilk maddelerinde, *'hükümet-i hazıranın adalet, musavat, hürriyet gibi hukuk-u beşeriyeyi ihlal eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile' ülkeyi yabancıların etkilerine terk eden 'usul-ü idaresini İslam ve Hıristiyan vatandaşlarımıza'* ilan etmek olarak amaçlarını sıralamışlardı²³. Bu dönem, yoğun bir şekilde iç ve dış yazışmaların yapıldığı bir dönemdir. Örgütlenme biçimi olarak İtalyan Carbonari Cemiyeti'ni örnek alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, bunu İbrahim Temo'nun Napoli ve Birindisi'ye yaptığı ziyaretlere borçlu olduğu düşünülmektedir²⁴.

Özellikle 1895'ten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, farklı bir görünüme doğru ilerlemeye başlamıştır. II. Abdülhamit'e muhalif olan herkesin bir örgütte toplanma ve aslında güçlerini birleştirme ihtiyaçları, bu tarikat ehli; pozitivist; güncel siyasette bulunmak isteyenler ve kimi ileri gelenlerin yönelmeleriyle cemiyet bir çatı örgüt konumuna gelmiştir. Cemiyetin her şubesi, cemiyeti kendi politik anlayışına göre yönetmeye başlamıştır. Örneğin Paris'te Ahmet Rıza ve ekibi, pozitivist bir söylem tuttururken, Kahire'de Hoca Muhittin Efendi ve ulema, dinî bir söylem tutturmuştur. Cemiyet, düzenli bir görünüme kavuştuktan sonra, mensuplarının ortak düşüncesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yurtdışında Ahmet Rıza tarafından temsil edilmelerine karar verilmiştir. Bu ricayı kabul eden Ahmet Rıza, hazır bir teşkilatın temsilcisi olmuştur²⁵.

Ülkedeki olumsuz atmosferin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurduğunu düşünürken, cemiyet mensuplarının bu atmosferden çıkmak için yoğun çalışmalar yapması kaçınılmazdır. Onların birinci mukavemet alanı, II. Abdülhamit istibdadı olacaktır²⁶. Sultan Abdülhamit aleyhtarlığı ve Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe konulmasına dönük istek, ülkede gün geçtikçe kuvvetleniyor ve Yıldız Sarayı'nın yaptırımları karşısında toplum bölünmeler yaşıyordu. Hükmetmek isteyenler ve karşısındakiler arasında gerçekleşen bu ikilik, her geçen gün kendini daha çok hissettiriyordu²⁷.

Cemiyet kısa sürede toplum tarafından karşılık bulmuştur. Paris'te bulunan Ahmet Rıza ve ekibi *Meşveret* gazetesini çıkarıp II. Abdülhamit aleyhine yazılar kaleme alıyor²⁸,

²²Armaoğlu 1997, s. 596.

²³Armaoğlu 1997, s. 596.

²⁴Ramsaur 1972, s. 31-32.

²⁵Kuran 2000, s. 46.

²⁶Kuran 2000, s. 48.

²⁷Kuran 2000, s. 48-53.

²⁸Armaoğlu 1997, s. 597.

Murad Bey *Mizan* gazetesini çıkarıp muhalif bir gür ses oluşturuyor²⁹, Cenevre ve Kahire şubeleri açılıyordu³⁰. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını aşmaya başlıyor ve yurt dışında güçlü örgütlenmeler yapıyordu. Yurtdışındaki Türklerle kurduğu bu münasebet dolayısıyla cemiyet, Panislamist bir çizgiden ziyade Pantürkist bir çizgiye gidecektir³¹.

Başlangıçta fikir temelli olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, zamanla ihtilalci bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu durum, cemiyet içerisindeki fikir ayrılıklarını beraberinde getirmiştir. Fikir ayrılıklarının artık ayyuka çıktığı ve cemiyetin toparlanma ihtiyacı hissettiği bir dönem olan 4 Şubat 1902’de Paris’te bir Jön Türk Kongresi toplanmıştır³². Bu kongre, fikirleri birleştirmek yerine daha da ayırmıştır. Prens Sabahattin’in çağrısı üzerine toplanan kongrede³³ özellikle üzerinde durulup tartışılmaya açılan iki konu mevcuttur. Birincisi, salt yayın yoluyla inkılâp yolunda başarı sağlanamayacağı düşüncesine dayanan ‘ihtilalci’ tavır takınmak gereği; ikincisi ise inkılâbı gerçekleştirmek için yabancı devletlerden destek alınması gerektiği düşüncesidir. Özellikle ikinci düşünce üzerine yoğunlaşan kongre üyeleri, Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza’nın etrafında kümelenmiştir. Prens Sabahattin ekibi, bir yabancı müdahaleyi uygun görüp bir dost devlet edinmek istiyordu fakat bu durum pek de kolay değildi. Kongrede azınlık durumunda kalan Ahmet Rıza ve ekibi, sonradan daha da güçlenecek ve genel duruma da hâkim olacaktı³⁴. Kongrede ayrıca Hınçak ve Daşnak gibi ihtilalci Ermeni örgütlerle birlikte Osmanlı İmparatorluğundaki bütün milletler temsil ediliyordu³⁵.

Kongreden sonra Prens Sabahattin’in liderliğinde olan grup, Paris’te bir cemiyet kurdu. *Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* adını verdikleri bu cemiyet, liberal felsefeyi benimsiyor ve yerel yönetimlere önem verip tek merkezden tahin olunan memuriyetleri savunuyordu. Ahmet Rıza liderliğinde olan grup ise *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti* adında başka bir cemiyet kuruyor ve daha çok milliyetçi bir çizgi benimsiyordu³⁶. Kongrede azınlıkta kalmasına rağmen özellikle Balkanlarda etkinliğini arttıran bu grup, kurucuları arasında Talat Paşa’nın da bulunduğu ve daha çok asker barındıran bir cemiyet olan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* ile birleşmiş ve II. Meşrutiyet’in getirilmesinde büyük rol

²⁹ Mardin 2008, s. 113-123.

³⁰ Armaoğlu 1997, s. 596-597.

³¹ Kuran 2000, s. 191-226.

³² Armaoğlu 1997, s. 598.

³³ Zürcher 2003, s. 38.

³⁴ Armaoğlu 1997, s. 598.

³⁵ Zürcher 2003, s. 38.

³⁶ Armaoğlu 1997, s. 599.

oynamıştır. Bu noktadaki temel mesele, II. Abdülhamit istibdadına karşı çok büyük bir anlaşmanın, bütün muhalifler arasında farkında olmadan yapıldığıdır. Bu yapı, fikir ayrılıklarını tartışmaya, istibdadı bitirdikten sonra başlayacak bir yapıdır³⁷.

1907 yılının Aralık ayında toplanan II. Jön Türk Kongresi ise Prens Sabahattin, Ahmet Rıza ve Ermeni delegasyonunun arasında geçen kimi tartışmalara sahne olmuştur. Bu tartışmalar daha sonra bir hizaya sokulmuş ve ihtilal yapma yollarının gidişatına karar verilmiştir. Fakat beyanname gerekliliklerinden daha evvel ilan edilecek olan II. Meşrutiyet, beyannamenin çalışma tarzlarına gerek bırakmamıştır. Bu kongrenin en önemli özelliği, II. Abdülhamit'e muhalif olan bütün kesimlerin temsil edilerek gerçekleştirilmiş olmasıdır³⁸.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin asıl kurucusu olarak Doktor Bahattin Şakir'i kabul edebiliriz. 1905 yılı bu açıdan cemiyetin yeniden kuruluş yılıdır. Evvelinde Saray ve cemiyet arasında habercilik yapan Doktor Şakir, İttihat ve Terakki'yi komitacı bir noktaya getiren kişi olarak da bilinir. Cemiyet, bu yeni kuruluşu da yurtdışında örgütlenerek gerçekleştirmiştir. 1905-1907 yılları arası, bu manada önemlidir. Bir sürü yeni şubenin ve örgütlenme çalışmalarının yapıldığı bu süreç, aslında yeni bir organizasyonun da habercisidir. İhtilalci bir örgüt kurmaya çalışan Doktor Şakir, bunu, askeriye içerisinde örgütlenerek başarıya ulaştırabileceğini düşünüyordu. Düşük rütbeli askerlerin cemiyete dâhil olmasıyla başlayan bu süreç, ordu içerisinde örgütlenmeye ve orduya hâkim olmaya başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hamlelerine sahne oluyordu. Fakat yurtiçinde yaşanan tutuklamaların sayısı gün geçtikçe artıyor ve içeride örgütlenmek bu manada çok daha zor oluyordu. Bu noktada askeriye içerisinde bir Darbe Teşkilatı kurulma amacıyla örgütlenme yapmaya çalışan cemiyet üyeleri tutuklanırken, yurtdışında durum çok farklıdır. Yurtdışında azınlık kalan bireyler olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, milliyetçi ve antiemperyalist bir çizgide buluşuyorlar ve söylemlerini buna göre dizayn ediyorlardı. Bu dönem, milliyetçi bir politikaya girilen dönemdir. Radikal milliyetçi ifadelerin hız kazandığı tam bir Türkçüleşme dönemidir. Paris'te yükselen milliyetçilik hareketlerinin ve Rusya'da yaşayan Müslümanların milliyetçi tutumları, İttihat ve Terakki'yi de etkilemiştir. Yusuf Akçura'nın cemiyet içerisinde konumlanması da yine böyle bir payda üzerinden şekillenmektedir. Doktor Bahattin Şakir ve Doktor Nazım, bu dönemde söz sahibi olan ve dönemin başını çeken ikili durumundadırlar³⁹.

³⁷Armaoğlu 1997, s. 599-600.

³⁸Kuran 2000, s. 287-297.

³⁹Hanioğlu 2013.

İttihat ve Terakki aslında, özellikle 1906 yılından itibaren istibdat rejimine karşı ülkeyi hareketlendirmiş bir çatı ismin adıdır. ‘*Kültürü zayıf, kini çok*’, bugün ve yarın arasındaki bağıntıyı kurmaktan uzak bir sonucu hazırlayan yapı da yine bu çatının sonucudur. Cemiyet, bocalamaların ve arayışların hiç bitmediği, eylemcilikte ısrarlı ve tekelci zihniyeti elden hiç bırakmayan ideolojik yoksunluklar yaşayan bir haldedir. Osmanlıcılık, İslamcılık ve en sonunda güçlü bir Türkçülüğün savunularını yapmaya çalışırken kendini bulmaya çalışan, belki de gelişmeye çalışan bir cemiyet anlayışı hâkimdir. Bunun yanında cemiyetin komitacı anlayışı gereği, görünmeyen bir buzdağı benzetmesine neden olabilecek gizlilikte bir hali de vardır. Dolayısıyla cemiyet, gerçek manada hiçbir şekilde partileşmemiştir⁴⁰.

1906 yılının Eylül’ünde Talat Bey’in etrafında toplanan bir grup, yeni bir cemiyet kurmuştur. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adını alan bu cemiyet, kendisinden önce kurulan ve kuruluşunda Mustafa Kemal’in bulunduğu gizli bir cemiyet olan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’yle sonradan birleşmiştir. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin askerler arasında popüler olması ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’yle yakın düşünmesi, bu iki cemiyeti birbirine bağlamıştır. Bunun sonucu olarak 27 Eylül 1907’de resmen birleşmişler ve İttihat ve Terakki adıyla devam etmişlerdir. 1908 yılında tekrar ilan edilen meşrutiyete giden yolu güçlendiren, işte bu son birleşmedir⁴¹.

Önceleri Yeniçeri, Bab-ı Ali ve Saray arasında iktidar çekişmeleri varken, Yeniçeri’nin tasfiyesiyle bu iktidar çekişmesi iki gruplu bir hal almıştı. Bu dönemde toparlanan ve politik hayata ve dahi iktidara ortak olmak isteyen bir ordu organizasyonu mevcuttur. Ordu, İttihat ve Terakki’yi sisteme hâkim olmak için basamak olarak kullanmak niyetindedir. Ordu bu nedenle cemiyete kendini açmış, fakat örgütlenme pratiği üst aşamada olan İttihat ve Terakki mensuplarının çalışmaları, orduya İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin hâkim olmaya başlamasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra bu durum tam anlamıyla hız kazanmıştır. II. Abdülhamit’i tahttan indiren bir sadrazamın öldürülmesi, İttihat ve Terakki’yi tek başına iktidarda bırakan bir sonuç olarak okunabilir. Güçlü bir kişiliğin yok olmasına bağlı olarak kurulan bir korku hali de mevcuttur. Ordu içerisinde ve başka alanlarda İttihat ve Terakki’nin gitgide büyüyor olması tabii ki yalnızca bu durumlardan okunamaz. Ulemanın da cemiyet ile birlikte devreye girdiği bu dönem, ulemanın isteklerinin cemiyet tarafından karşılanması ve kendine bir yer edinmesiyle sürmüştür. Cemiyet, ulemaya bir yer açmıştır çünkü kullanılışlı olduklarını düşünmüşlerdir.

---

⁴⁰Tunaya 2016, s. 134-138.

⁴¹Zürcher 2003, s. 41-76.

Aralarında bir işbirliği mevcuttur. Seyreden süreçte 1913 Bab-Ali baskınından sonra İttihat ve Terakki, tam anlamıyla devlet kontrolünü ele almıştır⁴².

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişi, bir İttihatçı düşüncesi olarak görünse de, uzun bir süre boyunca savaşın dışında kalabilmek için çaba sarf edilmiştir. Osmanlı, 1914 yılına gelindiğinde dini ve etnik çizgilerle ayrılmış ve kısmen kamplaşmış durumdadır. Ancak askeri bir gücün dışındaki herhangi bir güç, dış dünyanın Osmanlı üzerindeki tahakkümünü kıramayacağı gerçeği, artık Osmanlı yönetenlerince bilinmektedir. Osmanlı modernliğini oluşturacak tek yol, toplumun ve kurumların askerleşmesiydi. Dış politikada ciddi zorluklar ve maddi problemler yaşayan Osmanlılarca savaşa girmek kaçınılmaz olmuştu. Batılılaşmanın büyük bir hayranlıkla devam ettiği bu dönemler askeri, bürokrasi ve hukuk alanlarında reformlar gerçekleştirilmesi için Bab-ı Âli tarafından işe alınan uzmanlara sahne olurken, ülke içerisindeki kadrolar, eğitim görmeleri için yine Bab-ı Âli tarafından yurtdışına gönderiliyordu. Bu durumun kompleks yarattığı da ortadaydı. Zamanla Avrupa hayranı bu reformcuların yerine radikal genç kadrolar dâhil olunca, İmparatorluğu kurtaracak yegâne gücün askeri güç olduğu ortaya çıkmıştı. Balkan Savaşları'na kadar olan süreçte bir dizi problemi içererek devam eden Osmanlı İmparatorluğu'nda İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1913'te devlet aygıtı üzerindeki otoriterliğini başlattı ve savaş yılları boyunca bunu sürdürdü. Dolayısıyla da İttihat ve Terakki liderleri, tam bağımsızlık uğruna savaşa girme konusunda ortaklaşmışlardı⁴³.

Cemiyet, I. Dünya Savaşı'nın mağlubiyetiyle imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ertesi günü son kongresini yapmış ve dağılmıştır. 1 Kasım'da son yıllık kongresini yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 5 Kasım'da kendini feshetmiştir⁴⁴. Sonradan kurulacak (11 Kasım) Teceddüd Fırkası, İttihatçıların kurduğu ve cemiyetin ruhu sürsün diye siyasal alanda sürdürdükleri ısrarın sonucudur⁴⁵.

İTTİHAT VE TERAĞKİ CEMİYETİ VE ROMANLAR

İttihat ve Terakki Cemiyeti kimi romanlarda mevzu-u bahis edilmiştir. Bunlardan bir kısmı: Ahmet Altan: İsyân Günlerinde Aşk - Kılıç Yarası Gibi – Ölmek Kolaydır Sevmekten,

⁴² Hanioğlu 2013.

⁴³ Aksakal 2010, s. 1-21.

⁴⁴ Zürcher 2003, s. 116.

⁴⁵ Tunaya 1989, s. 9.

Bekir Fahri: Jönler: Ercüment Ekrem Talu: Gün Batarken, Halid Ziya Uşaklıgil: Nesl-i Ahir, Halide Edip Adıvar: Ateşten Gömlek- Sinekli Bakkal – Son Eseri, Hüseyin Rahmi Gürpınar: Hakka Sığındık, Janet Wallach: Çöl Kraliçesi, Kemal Tahir: Esir Şehrin İnsanları – Esir Şehrin Mahpusu – Kurt Kanunu – Yol Ayrımı, Mehmet Rauf: Kurtuluş, Melike İlgün: Enver Paşa'nın Sultanı, Mithat Cemal Kuntay: Üç İstanbul, Nahid Sırrı Örik: Sultan Hamid Düşerken, Orhan Pamuk: Cevdet Bey ve Oğulları, Ömer Seyfettin: Ashab-ı Kehfimiz, Reha Çamuroğlu: Bir Anlık Gecikme, Reşat Nuri Güntekin: Gizli El, Selahaddin Enis: Zaniyeler, Selim İleri: Cemil Şevket Bey, Aynalı Dolaba İki El Revolver, Yakup Kadri Karaosmanoğlu: Bir Sürgün - Hüküm Gecesi- Sodom ve Gomore, Yılmaz Karakoyunlu: Mor Kaftanlı Selanik, Gürsel Korat: Unutkan Ayna. Bütün bu listeye ve yazarların kişisel özgeçmişlerine baktığımızda, farklı ideolojik eksenlerin aynı tarihi olay ve olgulara eğildiklerini görmekteyiz. Bunun avantaj ve dezavantajlarını es geçmekle birlikte hakikat olgusunun elde edilemeyeceği gerçeğini de imlemiş olmalıyız. Çünkü yeterince gizli olan bir cemiyetin icraatlarının dizilimi ve şahıslarının psikolojik tahlilleri yazarın insiyatifinde olunca, tarihi olay kurmacaya yaslanmak durumunda kalmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908'den beri romanlara konu edildiğini bildiğimize göre⁴⁶, 1908'den günümüze kadar her on yılda bir hangi romancıların ön plana çıktığına bakmak yerinde olacaktır. 1908-1920 arası Halide Edip, Bekir Fahri ve Mehmet Rauf isimleri ön plana çıkmaktadır. 1914-1917 arasında araştırma alanımızla ilgili bir roman metni çıkmamıştır. Ahmet Mithat ve Mehmet Celal isimlerini de zikretmek bu dönem için faydalı olacaktır. 1908-1920 arası romanlarındaki en önemli durum, yazarların dönemi anlatırken aynı zamanda o dönemin içerisinde aktif olmaları ve yaşar gibi anlatmaları olmuştur. Dolayısıyla özellikle 1940'lara kadar olan dönemlerdeki yazarlar, şimdiden baktığımızda tarih olarak değerlendirdiğimiz ve anlamaya çalıştığımız yılları, izleyici olarak görmüşlerdir. Bu durum, onları kendi cephelerinden bir savunuya itmiş olabilmekle birlikte, kendi tutumlarını da aktarmalarına neden olmuştur. Bu dönem romancılarda bir görev bilinci de bu manasıyla ortaya çıkmıştır.

1920'li ve 1930'lu yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni konu alan romanlar daha da azalmıştır. Bu yıllarda Cumhuriyetin kuruluşuna giden süreçlere aktif olarak katılan, gazetelerde yazılar yazan ve taraflarını belli eden yazarların adı ön plana çıkmıştır. Halide Edip Adıvar ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu figürlerinin yanına 1920'lerle birlikte

---

⁴⁶ Cemiyetin konu edildiği ilk roman, 1908 yılında tefrika edilmeye başlanan ve Halid Ziya Uşaklıgil'e ait olan Nesl-i Ahir adlı romandır.

1930'larda da üretkenliğini sürdüren Reşat Nuri Güntekin'i anmakta fayda vardır. Aynı şekilde 1930'lu yılların sonuna doğru Mithat Cemal Kuntay ismi ve eseri Üç İstanbul da bu yönüyle önemlidir. Fakat 1920 ile 1940 arası araştırma alanımızla ilintili olarak pek hareketli geçmemiştir.

1940'lı yıllar, artık roman sanatının da ülkede dönüşüme uğramaya başladığı yıllardır. II. Dünya Savaşı'nın tüm dünyaya saldığı buhranlı halin yansımaları, bizim romanlarımızda da işlenmeye başlanmış, bu romanlara konu olan kişilerin geçmişleri anlatılırken, İttihat ve Terakki Cemiyeti de anlatılmaya başlanmıştır. Yine Reşat Nuri Güntekin adı görünürken Samiha Ayverdi ve Ahmet Hamdi Tanpınar, 1940'lı yılların araştırma alanımızla ilintili önemli yazarlarıdır.

1950'li, 1960'lı ve 1970'li yıllar, araştırmamızla ilgili önemli yıllardır. 1950'lerde tarihi roman alanında önemli addedilen romancımız Kemal Tahir'in adı ön plana çıkarken, 1960'larda Kemal Tahir, Tarık Buğra, Samim Kocagöz ve Atilla İlhan adı ön plana çıkmıştır. Ülkenin politik olarak dönüşüm içerisine girmeye başladığı bu yıllarda yakın geçmişi tekrar ele alma düşüncesi hâsıl olmuştur. 1970'li yıllarda yine Kemal Tahir ve Atilla İlhan adı ön plana çıkarken, 1980'li yıllarda Orhan Pamuk adı da araştırma alanımıza dâhil olmaktadır.

1990'lı yıllar, roman sanatının postmodern dönemlerini yaşarken, romancının tarihe olan ilgisinin de artmaya başladığı yıllar olmuştur. Bu yıllar, Cumhuriyet döneminin tekrar ele alındığı, Cumhuriyetin kuruluşuna giden sürecin başka bakış açılarıyla değerlendirilmeye başlandığı dönemler olmuştur. Dolayısıyla 2000'ler ve sonrasındaki süreçte gerçekleşen politik tartışmaların ham halleri bu dönemlerde masaya serilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni konu alan romancılara baktığımızda 1990'larda Ahmet Altan adı ön plana çıkarken Ayla Kutlu ve Selim İleri de bu alana dâhil olmuş romancılardandır.

2000'ler ve sonrasındaki süreçte tarihe yönelen ilgi sinema ve televizyon dizileriyle sürmüştü ancak bu gücünü yine romanlardan almıştır. Popüler tarih anlayışının iyice belirginleştiği bu dönemlerde araştırma alanımızda beliren isimler arasında yine Ahmet Altan yer alır. Polisiye romanlarıyla ün salan Ahmet Ümit de yine tarihi romanlarla anılmaya başlar ve araştırma alanımıza Elveda Güzel Vatanım adlı romanıyla dâhil olur. Bir başka beliren romancı ise Reha Çamuroğlu'dur.

1908'den 2018'e dek süren 110 yıllık süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin algılanışları değişti, dönüştü. Yazarların ideolojik tutumları bu dönüşüme ışık tutarken, ülke

insanının tarihe artan ilgisiyle geçmişi istediği gibi görme arzusu da yön verdi. Güncel politik durumlar karşısında tarafını belirlemek isteyen birbirinden farklı kutuplar, zaman zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti ile II. Abdülhamit arasındaki uzun çekişmelerle karşılaştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile II. Abdülhamit, bu farklı kutuplar için bir turnusol kâğıdı görevinde dahi bulundu.

Listeye baktığımızda göreceğimiz bir diğer eğilim ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne olan ilginin giderek güçlendiği ve nedenselliğinin daha fazla tartışılır olduğudur. Bu da yakın dönemin siyasal objelerinin ve bu objelerin kullanım ve değerlendirme alanlarının ülkenin kuruluş dönemindeki açmazları hatırlatır olmaya başlamasıyla ilintilidir. Böyle bir perspektifin, cemiyetin değerlendirilişini, içinden çıkılmayacak bir magazinel örüntüye dönüştüreceği de aşikârdır. Dolayısıyla durumu politik eksenle ele alıp estetik alanda karşılığını sorgulamakla yetinilmelidir. Aksi halde durum bayağı bir paydaya çekilebilmeye hazır görünmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk dönem romanlarında özne olarak kullanılırken, son dönem romanlarında bu durum, özne olmaktan nesne olmaya doğru gitmiştir.

Romancılar, İttihatçıları ilk etapta hürriyet kahramanı olarak görmüşler ve istibdadı sona erdirmelerini yüceltmişlerdir. Bazı yazarlar ise, yabancı devletler tarafından Osmanlı Devleti'ni karıştırmak için kullanıldıklarını düşünmüşlerdir. Meşrutiyet'in fikren zayıf olduğu ve ihtilalden sonra İttihatçıların bir program eksikliğinin olduğu düşüncesinde ortaklaşmalar mevcuttur. Buna mukabil, istibdat devrindeki usulsüzlüklerin devam ettiği düşüncesi de mevcuttur. Yine romancıların, İttihatçı zihniyetin komitacılıktan kurtulamadığını, askeri anlayışın siyasete egemen olduğunu İttihat ve Terakki Cemiyeti vasıtasıyla açıklamaya çalışmışlardır. Cemiyet içerisindeki iktidar çekişmeleri de romancıların sık kullandığı durumlardan olmuştur. Alman ve İngiliz desteklerinin anlatıldığı ve masonik ilişkilere değinildiği romanlarda yazarlar, Mütareke Dönemi'nden bahsederken halktaki İttihatçı karşıtlığını işlemişlerdir. Atatürk'e yapılan suikast girişimiyle komitacı zihniyetten kopamadıkları işlenirken, sosyal ve iktisadi bir politika üretememeleri konularıyla eleştirmişlerdir⁴⁷.

Murat Koç'un Türk Romanında İttihat ve Terakki adlı çalışması ile Soner Akpınar'ın Türk Romanında II. Abdülhamit adlı çalışmalarına baktığımızda, benzer bir roman

---

⁴⁷ Koç 2005, s. 613-615.

kronolojisinin ortaya çıktığını görmekteyiz⁴⁸. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile II. Abdülhamit, birbirleri üzerinden gündeme gelmiş ve yine birbirleri üzerinden günah keçisi olarak algılanmışlardır. Jön Türk hareketinin ve devamında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doğuşunu genellikle istibdat devrine bağlayan romancılar, İttihat ve Terakki idaresinin de başka bir istibdat doğurduğunu anlatmaya çalışmış ve cemiyeti buna bezer yönleriyle eleştirmişlerdir.

SONUÇ

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve cemiyetin geniş alanda yer edinmesine kayıtsız kalamayanlar sadece tarihçiler değildir. Yazarlardan da cemiyete giderek artan bir eğilim vardır. Bu eğilimi anlamak, yakın dönemin politik altyapısı ile de ilintilidir. Dolayısıyla cemiyetin işlendiği romanlara genel bir bakışla yaklaşım dönemi ve olayları bütünlüklü olarak ele almak gerekmektedir. Aksi halde özensiz bir okurluğun olduğu şu süreci, gerçekliğine kani olmadığımız bir yığın tarihi olayın hissettirdiği katharsis üzerinden algılayacak ve çağırışım dünyasının oyunlarıyla hareket edeceğiz. Bu da tarihi ve tarihçiyi bayağı bir paydaya çekecek ve tarihin kendi sayfalarına işlenecektir. Yazarların ideolojik tutumları vesilesiyle aynı kişilerin ve olayların farklı şekillerde algılanması, kurmacanın doğasına aykırı değildir. Fakat tarihin hakikati anlamaya çalışan doğasına aykırıdır. Bu sebeple İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni tekrardan ele almaktan ziyade, cemiyetin algılanışları arasındaki farklılıklara eğilmek, geçmişi değil şimdiki anlamak için önemlidir. Kendini Cemiyet-i Mukaddes olarak görmeye başlayan İttihat ve Terakki, çok daha özel hissetmeye başladığı yıllarda, yani 1913'ten sonra kendini bulup politikalarını uygulamaya başlamıştır. Genel politik atmosferi de bu yönlü dönüştürmeye çalışmıştır. Cemiyet, 1. Dünya Savaşı'nın olumsuz sonuçlanması dolayısıyla kendini feshetmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türk siyasal hayatında işgal ettiği önemli yerini, Türk roman tarihinde de sürdürmektedir.

⁴⁸ Koç 2005, s. 15-18; Akpınar 2015, s. 317-318.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Soner (2015), *Türk Romanında II. Abdülhamit*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- Aksakal, Mustafa (2010), *Harb-i Umumi Eşiğinde-Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Armaoğlu, Fahir (1997), *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Hanioğlu, M. Şükrü (1966), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Şükrü (1986), *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889- 1902)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Şükrü (1966), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Hanioğlu, Şükrü (2013), İttihat ve Terakki Cemiyeti Konferansı, Türk Tarih Kurumu ‘Dünü hatırlamak bugünü anlamaktır.’ Konferans Dizisi, Ankara, <https://www.youtube.com/watch?v=B4sLew1yqSI>, 2018.
- İlhan, Atilla (2018), *Dersaadette Ezan Sesleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İnan, Yusuf Ziya (1978), *Jöntürklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine*, Bayramaşık Yayınevi, İstanbul.
- Ramsaur, Ernest Edmondson Jr. (1972), *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çeviren Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul.
- Karabekir, Kazım (2009), *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Koç, Murat (2005), *Türk Romanında İttihat ve Terakki (1908-2004)*, Temel Yayınları, İstanbul.
- Kuran, Ahmet Bedevi (2000), *Inkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Lewis, Bernard (1991), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Mardin, Şerif (2008), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ramsaur, Ernest Edmondson Jr. (1972), *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çeviren Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul, 1972
- Şirin, İbrahim (2018), ‘Türkiye’de İttihatçı Algısı ve İttihat ve Terakki Çalışmaları’, *Türkiye’den Aydın Portreleri: Kurtuluş Kayalı*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer (2010), *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer (2011), *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tunaya, Tarık Zafer (1989), *Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt: III İttihat ve Terakki*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Tunaya, Tarık Zafer (2016), *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

Ümit, Ahmet (2015), *Elveda Güzel Vatanım*, Everest Yayınları, İstanbul.

Zürcher, Erik Jan (2003), *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çeviren Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul.